

תשובה בעניין קשרים בינו לבינה ללא חופה וקדושין

שאלה: האם מותר לפני ולפנויה לקיים חיי אישות ללא חופה וקדושין? מה הוא תוקף היחסים האלה בהלכה?

סיכום התשובה:

לדאבונו הרב מתרבים המקרים של יחסים קבועים בין פנויים בלי להינשא כדת משה וישראל (כדמו"י) על ידי חופה וקידושין. הזוגות מצדיקים "יחסים חופשיים" המאפשרים לדבריהם, בין היתר:

1. מערכת חיים "ללא כבלים והתחייבויות של נשואין."
2. תקופת נסיון לקראת אפשרות של נשואין בפועל.
3. ביטוי של סלידה מן הטקס הדתי של הרבנות המקומית המתחייב עפ"י החוק של מדינת ישראל.¹

אחרי בדיקת ההיבטים של הסוגיה אנו מגיעים למסקנה:

- א. שההלכה אוסרת כל מסגרת של חיי אישות ללא חופה וקדושין.
- ב. אין ההלכה מכירה במעמד של קשרים ויחסים מחוץ לנשואין שלא נערכו כדמו"י, ואין צורך "להתירם" דרך גט פטורין.

כעת נבדוק את המקורות הקשורים לסוגיתנו.²

עיון בהבטים של סוגיתנו

(1) הבא על הפנויה

אין המושגים "פנוי" או "פנויה" (או רווק/רווקה בלשוננו) מוזכרים בפרוש במקרא.³

האיסור על יחסים עם פנויה מופיע לראשונה בתוספתא קדושין (א' ד') בפרוש ר' לעזר על הפסוק "ומלאה הארץ זמה"⁴ "זה פנוי הבא על הפנויה שלא לשום אישות." רש"י⁵ מפרש את התחלת הפסוק בצורה דומה: "אל תחלל את בתך להזנותה" - במוסר בתו פנויה לביאה **שלא לשם קדושין**.⁶ הרמב"ן חולק על רש"י: "ולא הבינותי דעתו [של רש"י] שאין זנות בתורה בפנויה, שהלכה פסוקה היא: פנוי הבא על הפנויה שלא לשם אישות לא עשאה זונה.⁷ הרמב"ן מפרש את הפסוק לצורך זנות ממש: כאזהרה לאביה לא להכריח את בתו לצאת "בפרשת דרכים" או ב"קובה של זנות", או למסירת בתו שלא לשם אישות, "כלומר למי שאי אפשר להיות אישות ביניהם" - "כגון עובד כוכבים."

הרמב"ם חולק על הרמב"ן. הוא מפרש את הפסוק "אל תחלל את בתך להזנותה"⁸ וגם הפסוק, "לא תהיה קדשה מבנות ישראל"⁹ כמכוונים לפנוי הבא על הפנויה. וזה לשונו: "כל הבעל אשה לשם זנות בלא קדושין לוקה מן התורה לפי שבעל קדשה."¹⁰ הרמב"ם כולל איסור זה בתוך מנין המצוות.¹¹ וכך פוסק הטור: אין האשה נחשבת אשת איש אלא על ידי קדושין שנתקדשה כראוי. אבל בא עליה אדם בלא קדושין לשם זנות לוקה משום 'לא תהיה קדשה'. והיא זונה האמורה בתורה. ואפילו לא בא עליה לשם זנות אלא לשם אישות בינו לבינה אינה נחשבת כאשתו אפילו אם יחדה. אלא אדרבא, כופין אותו להוציאה.¹²

וראוי להוסיף את הפסק של בעל הפרישה על הטור הנ"ל: ואפילו בא עליה לשם אישות, ר"ל שמקדש בביאה שהיא אחד מדרכי הקדושין, אפילו הכי אינה נחשבת לאשת איש אם לא שבועלה בפני עדים ואומר שלשם קדושין הוא בועלה.¹³

ובכן רוב הפוסקים אוסרים יחסים חפשיים בין פנוי לפנויה.

במידה ויש טעון שאיסור זה חל רק מלכתחילה, אבל בדיעבד כן חוששין ממעמד של קדושין במקרה דנן (פנוי החי עם פנויה), אנו מביאים את בירור הגאונים על הגמרא הידועה במסכת קדושין: "אתמר - אמר רב נחמן אמר שמואל: המקדש בעד אחד אין חוששין לקדושין, ואפילו שניהם מודים."¹⁴ והלכתא: כל מקום שיש קדושין צריכה גט, ואם אין קדושין אין צריכה גט. ואפילו האיש אמר 'קדשתי אותה' ואשה מודה שקודשה, ועד אחד מעיד שקודשה, אין חוששין לקדושין, ואפילו נתן לה כמה בגדים וכמה דינרין ואפילו ישן עמה, ולא נתן לה קדושין, אינה צריכה הימנו גט.¹⁵

המסקנה: הבא על פנויה בלי קדושין עוברים בני הזוג¹⁶ על לאו שבתורה ואין זקוקין לגט פטורין.

2) האיסור של ייחוד

כבר בתקופת המשנה גזרו חז"ל על עצם הייחוד עם אישה, ק"ו עם אשת איש, שמא יתגברו היצרים ויבואו לידי חטא.¹⁷ בתחילה איסור ייחוד היה חל רק על נשים האסורות עליו משום ערוה¹⁸ אבל מפני מעשה אמנון ותמר בימי דוד גזרו גם על ייחוד עם כל פנויה.¹⁹ ונראה לי שבזמן הזה בו אנשי שלומינו נמצאים בסביבה המעידה על פעילות משותפת בתחום הכלכלה, החינוך, והחברה אין אנו מסוגלים לעמוד בסייגים הרבים של הלכות ייחוד שנגזרו בתקופה שהחברה עצמה הקפידה על הפרדה בין גברים לנשים בתחומים רבים. ואפילו בין הלכות ייחוד ישנם מקרים שהסייג לא פעל על פי שיקולי חז"ל.²⁰ דווקא, בחברה "הפתוחה" של זמנינו אנשי שלומינו המכבדים מסורת ישראל יבשו מחבריהם להתנהג ח"ו בגסות מפני שיש כל כך הרבה הזדמנויות של מראית עין. יחסנו הטבעי לזולת חייב להיות מבוסס על דרכי כבוד הדדי, צניעות ודרך ארץ בענייני גשמיות ורוחניות, בלבוש, בדיבור, בנהיגת רכב ובכל הקשור בין אדם לחברו, ואין צורך להוסיף גזרות שממילא אין רוב הציבור יכולים לעמוד בהן.²¹

המסקנה: אין הסייגם והאסורים על ייחוד - לעומת ביאה - נוגעים לשאלה שבפנינו כגורם מוסיף או גורע.

3) הפילגש

בין האפשרויות להתיר יחסים מחוץ למסגרת של חופה וקדושין הוצע המעמד של פילגש עבור בת הזוג.

לפני שנדון בסוגיה זו בהלכה, חשוב להדגיש שהפילגש מימי התנ"ך והלאה היתה בדרך כלל:

1. אשה נוספת לאשתו הנשואה על פי חוק המדינה או החוק הדתי.
2. במעמד נמוך מאשתו הנשואה ועל פי רוב, כפופה לה.²²

למרות שלא ידועים לנו על מקרים של פילגשות בתקופת התלמוד, חז"ל דנים בכל זאת במעמד הפילגש.

נאמר בתלמוד הבבלי בשם האמורא רב: "נשים בכתובה ובקדושין, פילגשים בלא כתובה ובלא קדושין."²³ אמנם לפי הירושלמי רב יהודה חולק על רבי מאיר: "אחת זו [האשה] ואחת זו [הפילגש] יש לה כתובה"²⁴ אבל רוב הפוסקים מגדירים הפילגש על פי הבבלי כאישה המתייחדת לאיש אחד "בלא כתובה ובלא קדושין."²⁵

האם מותר לקחת פילגש, כבת זוג יחידה, במקום אשה?²⁶

על פי הרמב"ם נושא הפילגש מוגבל אך ורק למלך בישראל.²⁷ הרא"ש, ובנו בעל הטורים, אוסרים הפילגש מהחשש על בעילת נידה.²⁸ הרמב"ן חולק ומתיר גם להדיוטות.²⁹ ההיתר מבוסס על ריבוי הפילגשים אצל "גדולי ישראל" והעדר "גזרה זו בתלמוד."³⁰ הרב יעקב עמדין בתשובה מפתיעה "מתיר אדם בפילגש כדי להצילן [גברים בני ישראל] מעבירות חמורות בכל יום."³¹ הרדב"ז בתשובה ארוכה דוחה את ההיתרים בזו הלשון: "שבכלל גזרת יחוד הפנויה היא, שהרי תכלית גזרת יחוד הפנויה היא שלא יבוא עליה ואין טעם לומר שגזרו על יחוד פנויה דמקרה ולא גזרו על יחוד הפנויה תדיר."³² זאת אומרת, שהרדב"ז אינו מבחין בין פילגש ובין פנויה, בין יחסים מקריים ובין יחסים תדירים. והוא מוסיף: "והוי יודע שאפילו הרמב"ן המתיר, אם היה בזמנינו זה, שהם פרוצים בשפחות ובביאות האסורות, היה גם הוא אוסר."³³ והרדב"ז מסכם: "הכלל העולה: שאין אישה מותרת לשום אדם בזמן הזה אלא על ידי חופה וקדושין."³⁴

הסיכום:

א. רוב הפוסקים התנגדו למעמד הלכתי של הפילגש גם בתקופות שפילגשות היו מקובלות אצל העמים הנכרים, במיוחד בארצות האיסלם.

ב. בדרך כלל הפילגש היתה אישה ששירתה את צרכי הגבר הנשוי (משק בית ויחסי ביאה). היא היתה תוספת לחיי הנשואין ולא תחליף לנשואין.

ג. גם הפוסקים של ימי הביניים כגון הראב"ד והרשב"א שהתירו את הפילגש, עשו זאת מפני שקבלו את הגרסה של התלמוד הירושלמי שבה הפילגש מתכנסת "על ידי קדושין. כי לדעתו ז"ל [הרשב"א] היא הפילגש, אבל בלא קדושין מודה הוא ז"ל דאסורה גם מדברי הראב"ד."³⁵ בוודאי לא היו מתירים פילגש במקרה שלנו כאשר בני הזוג מעוניינים במעמד הפילגש כדי להשתחרר ממצות חופה וקדושין.

המסקנה: הפילגש אסורה ואינה מהווה תחליף הלכתי לחיי נשואין על ידי חופה וקדושין.

4) הידועים בציבור בחקיקה הישראלית: סיבה להכרה?

ניתן לטעון שעצם החקיקה המחילה את החוק הישראלי בימינו "על בני זוג ידועים בציבור"³⁶ מחייבת גם הכרה מצד ההלכה על תפיסת היחסים לצורך קדושין.³⁷ כידוע, קיימים חוקים רבים המגנים על זכויות בני הזוג שחיים ביחד בלא נשואין בענייני רכוש משותף, מזונות, זכויות לירושה וכדומה.³⁸

טיעון זה פסול בעינינו. הגנת האישה (או הגבר) בחוקים אלה (גם במקרה של נשואין ממש, וגם בלא נשואין) אינה נובעת "מכוח אקט הנישואין . . . אלא בשל אורח החיים המשותפים . . . ובשל המאמץ המשותף."³⁹ במילים אחרות, זכויות הצדדים בסוגיה שלנו מוגנות בחוק לא משום שישנה הכרה כלשהי לגבי תוקף או אי-תוקף הנישואין, אלא מחזקת שיתוף בנכסים בין אדם לחברו מפני "נסיון החיים."⁴⁰

המסקנה: הגנת בני הזוג החיים מחוץ למסגרת הנישואין בחקיקה ובפסיקה במדינת ישראל אינה מעידה על המעמד שלהם בדיני אישות, ואינה סיבה להכיר ביחסים אלה לשם קדושין.

5) בחיי אישות לפני הנישואין חסרים שלשה תנאים הכרחיים לקדושין: "קדושין כראוי", "לשם קדושין", והכתובה

אין האשה נחשבת אשת איש אלא על ידי קדושין שנתקדשה כראוי, אבל אם בא עליה דרך זנות, **שלא לשם קדושין**, אינו כלום ואפילו בא עליה לשם אישות בינו לבינה, אינה נחשבת כאשתו ואפילו אם ייחדה לו, אלא אדרבא, כופין אותו להוציאה מביתו.⁴¹

הלכה זו הפותחת את הלכות קדושין בשולחן ערוך מתייחסת לעיקר השאלה לפנינו. מדוע אינם נחשבים יחסים קבועים בינו ולבינה כ"ראוי"? מהי משמעות הביטוי "לשם קדושין"?

"קדושין כראוי" נקבעים על ידי שלשה דברים:

1. **במעשה**, בינו לבניה, על ידי כסף או שוה כסף, כתיבת או מסירת שטר, או ביאה.
⁴² ונוהגין היום לקדש בטבעת הנמסרת לכלה על ידי החתן.⁴³

2. **בהבנת המעשה על ידי בני הזוג** בלשון שמוכן גם לו וגם לה.⁴⁴ לכן מקובל היום שהחתן אומר לכלה "הרי את מקודשת לי בטבעת זו כדת משה וישראל"⁴⁵. כמו כן, אין האשה מתקדשת אלא לרצונה.⁴⁶ ביטוי הכוונה על ידי החתן והסכמת הכלה על ידי קבלת הטבעת ממלאים את התנאי "לשם קדושין".

3. **בקיום המעשה על ידי שני עדים** כשרים בשעת הקדושין, החייבים גם בשמיעת הדברים וגם "לראות הנתונה ממש לידה או לרשותה."⁴⁷

מעשה קדושין, ביטוי כוונת קדושין, ועדי קדושין,⁴⁸ כולם ביחד מהווים "קדושין כראוי". קשר הקדושין אינו יכול להבטל אלא על ידי מות אחד מבני הזוג או על ידי מסירה וקבלה של גט פטורין. במקרה שלפנינו, אין ספק ששלושה הגורמים אינם קיימים כלל. לפעמים ההלכה נשענת על הכלל של "אנן סהדי" ("אנחנו העדים"). אפשר לטעון שהיות ואנחנו מעידים על בני הזוג שהם חיים ביחד חיי אישות, **שזאת** מהווה העדות לגבי חיי הנשואין, דה פקטו (על פי המציאות). אבל הכלל של "אנן סהדי" עוזר רק כדי לברר ספק. למשל, אם ישנה שמועה שבני הזוג כבר התקדשו כדמו"י, ואין עדים או הצהרת בני הזוג עצמם, אנו, שמעידים על חיי אישות, והשמועה ביחד מצטרפים כדי ליצור ספק קדושין שיחייב גט.⁴⁹ במקרה שלנו זה ברור **מפיהם עצמם** שלא נתקדשו כראוי. ובכך הטיעון של "אנן סהדי" לא מהני.

נוסף להעדר של תהליכי קדושין לשם קדושין, גם חסרה **הכתובה** שתקנו החכמים כאחת מן התקנות לזכות האישה "שלא תהא קלה בעיניו להוציאה."⁵⁰ וכך מגדיר הרב עדין שטיינזלץ את משמעות הכתובה:

חשיבותה של הכתובה אינה אך כמכשיר מעשי להסדרת חיי הנשואין. חכמים קבעו כי קשר אישות שאין עמו כתובה אינו בגדר נישואין כלל. לפי שעצם ההבדל בין קשר אקראי ("ביאת זנות"), ובין נישואין, תלוי במציאותו של הסכם בין הצדדים המגדיר את התחייבויותיהם במשך הזמן שהם מצויים יחד, כמו גם בהסדרים לגבי פירוד אפשרי. וכל קשר אישות שאין עמו כתובה אינו אלא בגדר זנות.⁵¹

המסקנה: בנידון דידן, לא התקיימו עיקר המרכיבים המהווים קדושין כשרים על פי הלכה - קדושין כראוי; לשם קדושין; ושטר כתובה. לכן אין חשש לקדושין במקרה לפנינו.

6 חזקה שאין אדם עושה בעילתו בעילת זנות⁵²

תתכן טענה, שעצם הייחוד לביאה מעיד על כוונת הקדושין, ולכל אדם דנים אותו בחזקת כשרות, ולכן יהיה צורך בגט פטורין. לא נאריך בנידון. חזקה זו אפשרית רק כאשר ישנם סימנים או אמתלות שהיו קדושין, אבל ישנם ספקות בנידון כגון קדושין על תנאי,⁵³ ספק בכסף הקדושין⁵⁴ או ספק בסוג שהתייחדו בפונדק אחרי הגירושין.⁵⁵ אבל בנידון שלנו אין בכלל ספק. הרמב"ם הגביל מאוד את השימוש בחזקה הנ"ל לענייני ספק קדושין ולאנשים בישראל שהם "כשרים" לגבי קיומם של יתר המצות.⁵⁶

ישנה חזקה נוספת: "הוחזקה בעיר ל' יום שהיא אשתו הורגין עליה."⁵⁷ כלומר, יתכן שעצם היותם ביחד במסגרת אישות יוצר חזקה שעליה נבסס לכל הפחות ספק קדושין וצורך לגט. אבל גם חזקה זו עומדת רק אם יש ספק או אמתלאות, או חוסר ידיעה על "תחילת התהוות" הקדושין שלהם. אז החזקה שחיים ביחד כאיש ואישה מכריעה. אבל במקרה שלנו ידוע היטב שבכלל לא היו קדושין ובני הזוג מודים על כך. לכן גם כאן אין ספק קדושין.⁵⁸

המסקנה: אין להתחשב בחזקות למיניהן במקרה של פנויה ופנוי החיים בלי מסגרת של נשואין, והם בעצמם מודים על כך.

הלכה למעשה

ניסינו לברר את המעמד ההלכתי של פנוי ופנויה החיים ביחד חיי אישות ללא חופה וקדושין. ההלכה אוסרת בהחלט על יחסים אינטימיים בלי חופה וקדושין. מלבד "הלאוויים" שנזכרו לעיל, האיש שאינו מתחתן כדת משה וישראל מתעלם ממצות עשה⁵⁹ לבנות מסגרת משפחתית על בסיס של קדושה, קבע, והתחייבות הדדית.

גם ביררנו את המושגים של "פילגש", "ידועים בציבור" "קדושין כראוי", ו"החזקות" למיניהן בהלכה. מתוך הדיון יוצא שבימינו אנו, במדינת ישראל חיי אישות ללא חופה וקדושין אינם מהווים גורם של קדושין ממש או ספק קדושין.

ולכן אין צורך בגט פטורין במידה ובני הזוג ירצו ל"התיר" את יחסיהם כדי להנשא לאחרים.

למרות שלא כל פוסקי ההלכה מאוחדים במסקנה זו, וישנם אלה הרואים "ביחסים חופשיים" מעמד של ספק קדושין, וצורך לגט,⁶⁰ דעתנו היא שדווקא היום יש צו השעה להגן יותר מתמיד על עמוד התווך של חיי המשפחה היהודית: אירוסין וקדושין, שהונהגו והתקדשו בתוך עם ישראל במשך הדורות. איך נוכל לחזק את הקדושין במסורת במסורת אם נפתח דרכים מקבילות לחיי אישות בהלכה?

יותר נכון, עלינו להשפיע על בני הזוג בדרכי נועם שיתקדשו על פי מסורתנו הקדושה, ולקיים את אחת מברכות הנשואין: "אשר יצר את האדם בצלמו, בצלם דמות תבניתו, והתקין לו ממנו בן עדי עד" ונזכה ל"שמח ציון בבניה."

הרב פסח שינדלר

בהסכמת כל חברי הוועד תשנ"א

הערות

1. כאשר בני הזוג מסתייגים מכל טכס הלכתי/דתי בירור הלכתי זה נופל ממילא על אזניים אטומות. במידה וההתנגדות לנישואין כדמו"י אינה עקרונית, אלא נובעת מהסלידה כלפי חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין, תשי"ג - 1953) הנותן סמכות בלעדית לרבנות המוכרת בענייני אישות במדינת ישראל, עוברת השאלה מתחום ההלכתי לתחום הפוליטי שמהווה חלק מן המאבק של התנועה בארץ. מאבק לחוד - ושאלה הלכתית לחוד. אין אנו מייעצים להפר חוק כלשהו, כל עת שהוא בתוקף בחוקי המדינה. (עיין בתחומין א', חורף תשי"מ, 319-328 ותחומין ב', קיץ תשמ"א, 523-528, על הויכוח בשאלת מעמד המשפט העברי במדינת ישראל). לסקירה של החוק הנ"ל עיין זרח ורהפטיג, חוקה לישראל: דת ומדינה, ירושלים, תשמ"ח, 179-200. לכן בירור זה מתיחס לשתי הנקודות הראשונות, שבדרך כלל, הן הסיבות ליחסים מחוץ לנישואין כדמו"י.
2. עיין אליקים אלינסון, נשואין שלא כדת משה וישראל, תל אביב, תשל"ו, לסיכום מפורט ומקיף של סוגיתנו.
3. האיסורים בתורה ביחסים בינו לבינה קשורים לדיני עריות. האיסורים הקשורים ליחסים של אישות עם קרובי משפחתו או קרובי אשתו מוזכרים בויקרא י"ח:ו'-י"ט (עיין גם בבלי סנהדרין נ"ו ע"א-נ"ח ע"ב על איסור גילוי עריות כחלק משבע מצות בני נח); ליחסים עם נכרים ("בתך לא תתן לבנו, ובתו לא תקח לבנך" דברים ז':ג'); הבא על אשת איש (דברים כ"ב:כ"ב; בבלי קדושין ט' ע"ב); הבא על נערה מאורסה (דברים כ"ב:כ"ג; בבלי סנהדרין ס"ו ע"ב); הבא על נערה בתולה (דברים כ"ח:כ"ט); והבא על אישה בעונת נידתה (ויקרא י"ח:י"ט). ופוסק הרמ"א: "ואין חילוק בין פנויה לנשואה לענין איסור נידה." שו"ע, יורה דעה, קפ"ג.
4. ויקרא י"ט:כ"ט. והשוה ספרא קדושים ראש פרק ז'.
5. שם.
6. רש"י, בעקבות בבלי סנהדרין ע"ו ע"א.
7. פרוש הרמב"ן על התורה, ויקרא י"ט:כ"ט. עיין גם דברי הרמב"ן בשו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן סי' רפ"ד. הרמב"ן פוסק בעקבות הראב"ד על הרמב"ם, וזה לשונו: "כתב הראב"ד ז"ל: אין קדשה אלא מזומנת (לזנות), והיא מופקרת לכל אדם. אבל המתייחדת עצמה לאיש אחד אין בה מלקות ולא איסור לאו, והיא הפלגש הכתובה בפסוק." (השגת הראב"ד לרמב"ם, הל' אישות א':ד').
8. כאזהרה לאב המוסר את בתו לאיש.
9. דברים כ"ג:י"ח. ולא זו מכוון לבעל פנויה.
10. הרמב"ם, הל' אישות א':ד'. עיין גם הלכות נערה בתולה ב' י"ז.

11. הרמב"ם, ספר המצוות לאוין, שנייה, ושם, שורש ה'.
12. טור, אה"ע, סימן כ"ו. הרא"ש אוסר הבא על פנויה משום איסור נידה ועיין בהערות הבי"ח על הטור הנ"ל. ויש דעה בשו"ת זרע אברהם על יו"ד ס' ט"ז, שגם הרמב"ן מודה שהאיסור של הבא על הפנויה כאיסור דאורייתא(!) מבוסס על אזהרתו של ר' אליעזר בן יעקב (יבמות ל"ז) ועל ההשלכות של הפסוק "ומלאה הארץ זמה" (ויקרא י"ט: כ"ט).
13. ביאור הפרישה על טור אה"ע, סימן כ"ו, סוף ס"ק ד'.
14. קידושין ס"ה ע"א.
15. אוצר הגאונים לקדושין, ירושלים, הת"ש, עמ' 159, סימן שס"א.
16. ישנו דיון בפוסקים אם גם הבועל עובר על הלאו או רק הנבעלת. ישנם הסוברים (ר' ירוחם בן משולם, אדם וחיה, כ"א, ח"א) עפ"י הלשון של הרמב"ם שהבועל עובר משום "ולפני עור לא תתן מכשול" (ויקרא י"ט: י"ד). בעל העצמות יוסף חולק, ומכליל גם הבועל בתוך הלאו של "לא תהיה קדשה" וכך סובר בעל מגילת אסתר בספר המצוות של הרמב"ם, שורש ה'.
17. משנה קדושין ד' י"ב-י"ד; בבלי קדושין פ' ע"ב-פ"א ע"א; ירושלמי קדושין ד' י"ב.
18. בבלי סנהדרין כ"א ע"ב.
19. שם ע"א. עיין שמואל ב י"ג-א' ל"ט; שו"ע, אבה"ע, כ"ב-א' ב'; רמב"ם, הל' איסורי ביאה כ"ב-ג', ח'. ועיין בט"ז על השו"ע שהחמיר על פנויה ישראלית דווקא "שיש בה איסור נדה דאורייתא מה שאין כן בגויה." ובעקבות ההלכות הנ"ל מחמירים כל הפוסקים בענייני ייחוד.
20. למשל "אשה אחת מתייחדת עם שני אנשים" ורש"י מפרש: "שהאחד בוש מחברו"-בבלי קדושין פ' ע"ב.
21. בבלי בבא קמא ע"ט ע"ב; בבלי בבא בתרא ס' ע"ב, ועוד.
22. "Concubine", *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 5, cols. 862-865.
23. בבלי סנהדרין כ"א ע"א.
24. ירושלמי כתובות ה' ב'.
25. רמב"ם, הל' מלכים ד' ד'; הרדב"ז על הרמב"ם, שם. וכבר הקשה הרמב"ן על גרסת רש"י בבראשית כ"ה: ו' ("נשים בכתובה, פלגשים בלא כתובה") כאילו שיש קדושין בפלגש. אבל נראה לי שרש"י אולי התכוון "בלא קדושין"; אחרת מה הועילו הקדושין בלא כתובה? יש צורך בדיוק זה כי רש"י עצמו מצטט את הבבלי בסנהדרין, ולא את הירושלמי בכתובות.
26. לסיכום שיטות הראשונים על הפלגשות ראה אלינסון הנ"ל (לעיל, הערה 2) עמ' 71.

27. רמב"ם, הל' מלכים ד' ד': "יפלגשים בלא כתובה ובלא קדושין, אלא ביחוד קונה אותה ומותרת לו. אבל ההדיוט אסור בפלגש."
28. שו"ת הרא"ש ל"ב: י"ג; טור אבה"ע, סימן כ"ו.
29. מובא בשם הרמב"ן בשו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, רפ"ד.
30. שם. סך הכל הוא נותן שש סיבות להתיר. יש להדגיש שהמשפט האחרון שם **האוסר** נוסף על ידי איזשהו מגיה. ראה אלינסון עמ' 72-79 להוכחות מוצקות.
31. שו"ת יעבץ, חלק ב', סי' ט"ו.
32. שו"ת הרדב"ז, תקנות עגונות, הל' קדושין, חלק שביעי, שאלה ל"ג.
33. שם.
34. שם.
35. שם. גם האפשרות הזאת אליבא דרשב"א ודראב"ד אינה קיימת היום מחמת תקנת רבנו גרשום מאור הגולה נגד ריבוי נשים.
36. עיין, מנשה שאוה, הדין האישי בישראל, תל אביב, תשמ"ג, 203-221.
37. גם "הפילגש" הולכת ונכללת בחקיקה הישראלית, כאשר ההבדלים מתבטאים בתדירות יחסים. ברם, מבחינת החוק שני המושגים ("פילגש" - "ידועה בציבור") מטושטשים שימושם.
38. מנשה שאוה, "ה' ידועה בציבור כאשתו' - הגדרתה, מעמדה וזכויותיה", סוגיות נבחרות דיני אישים, משפחה, וירושה, תל אביב, 1984, 3-36.
39. הדין האישי בישראל, 204.
40. פס"ד, בג"צ, ע"א 429/67, שרה אלוביץ נגד קואפרטיב הנמל החדש ויוסף כרמי.
41. שו"ע, אבה"ע, כ"ו: א' על פי לשון הטור.
42. קדושין א' : א' ; שו"ע, אבה"ע, כ"ו: ד'.
43. הרמ"א, שו"ע, אבה"ע, כ"ז: א'.
44. תוספתא קדושין א' : א' ; שו"ע, אבה"ע, כ"ז: א'. ועיין ברמ"א, שם, כ"ז: ב' : "אבל האיש אינו נאמן לומר שלא כיון לשם קדושין." ועיין בבירור ארוך של הבית יוסף על הטור, אבה"ע, כ"ז, בד"ה "וכן בכל לשון וגו'."

45. שו"ע, אבה"ע, כ"ז:א', והרמ"א, שם. לנוסחים אחרים ראה בבלי קידושין ה' ע"ב - ו' ע"א; שו"ע, אבה"ע, כ"ז:א'-ה'.

46. שו"ע, אבה"ע, מ"ב:א'.

47. בבלי קדושין, ס"ה ע"א; הרמב"ם, הלי אישות ד' ר'; שו"ע, אבה"ע, מ"ב:ב'. ויש דיון פוסקים אם מחמירים בעד אחד, למרות הכלל של רב נחמן בשם שמואל: "המקדש בעד אחד אין חוששין לקידושיו ואפילו שניהם [גם האיש וגם האישה] מודים" "כי אין דבר שבערוה פחות משנים" (בבלי קדושין ס"ו ע"א). לסיכום השיטות ראה הרמ"א, שו"ע בה"ע, מ"ב:ב'; וביאור הגר"א שם.

48. שו"ע, שם.

49. עיין בכל הסוגיא "דיני קלא בקדושין" כאשר "יצא קול שנתקדשה" (שו"ע, אבה"ע מ"ו:א'-ב' והדיון בבאר היטב, שם). "קול" או שמועה על קדושין חייב להיות מוחזק על ידי סימנים מובהקים של חיי אישות המכוון את הקול לקדושין כראוי. במקרה כזה "אנן סהדי" מחזקים את החזקה. אבל במקרה של "מכחישים בברי" כשבני הזוג עצמם אינם טוענים "קדושין כראוי" כל הסימנים והחזקות נופלות. (עיין בפתחי תשובה של הרב צבי הירש אייזענשטאט המביא תשובה של ר' עקיבא איגר (סי' ק"ז) בשם הנודע ביהודה (סי' נ"א). נחזור לכלל הזה כשנדון בחזקות למיניהן (למשל "אין אדם עושה את בעילתו בעילת זנות").

50. בבלי, כתובות י' ע"א; שם, י"א ע"א; רמב"ם, הלי אישות, י' ז'. וישנה מחלוקת אם הכתובה היא מדברי חכמים או מדאורייתא, בין רב נחמן בשם שמואל ובין רבן שמעון בן גמליאל. והפוסקים מתחלקים בהתאם (הרמב"ם והשו"ע לעומת ר"ת והרא"ש).

51. הרב עדין שטיינזלץ, תלמוד בבלי מסכת כתובות, כרך א', ירושלים, תשמ"ח, עמ' 6.

52. בבלי גיטין פ"א ע"ב; בבלי כתובות ע"ג ע"א.

53. בבלי כתובות ע"ב ע"ב-ע"ג ע"א.

54. בבלי כתובות ע"ג ע"ב.

55. בבלי גיטין פ"א ע"א-פ"א ע"ב.

56. הרמב"ם, הלי גירושין, י' יט; הלי אישות ז' כ"ג. השה גם תרומת הדשן, תשובה ר"ט. לסיכום השיטות השונות בנידון ראה הרב שלמה דייכובסקי, "נשואים אזרחיים", תחומין, ב' קיץ תשמ"א, 252-266.

57. הרמב"ם, הלי איסורי ביאה, א' כ"א; שו"ע, אבה"ע, הלי אישות, י"ט:ב'. חזקה זו מבוססת על הדיון בבבלי בבא בתרא, קס"ז ע"ב ("כל שהוחזק שמו בעיר ל' יום אין חוששין לו") ובבלי קדושין פ' ע"א ("סוקלין ושורפין על החזקות").

58. הרב מאיר בטיסט, "חיי אישות ללא חופה וקדושין", אפיקי נחלים ה', תשל"ג, 97-108.

59. דברים כ"ב:י"ג: "כי יקח איש אשה" שהוא מצות עשה מ"ו בספר המצוות להרמב"ם.

60. עיין הרב מאיר בטיסט, שם, 108-105, לסיכום הפוסקים החוששים לקדושין במקרה שלנו.
וראה גם Rabbi Joel Roth, *Proceedings of the Rabbinical Assembly*, Vol. 52 (1990), pp. 137-148

ספרות

אליקים אלינסון, נשואין שלא כדת משה וישראל, תל אביב, תשל"ו

ר' מאיר בטיסט, "חיי אישות ללא חופה וקדושין", אפיקי נחלים ה' (תשל"ג), עמ' 97 - 108

מנשה שאוה, "הידועה בציבור כאשתו" - הגדרתה, מעמדה וזכויותיה", סוגיות נבחרות בדיני אישים, משפחה, וירושה, תל אביב, 1984, עמ' 3 - 36

מנשה שאוה, הדין האישי בישראל, תל אביב, תשמ"ג, עמ' 203-221

"Concubine", *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 5, cols. 862- 865.